

SAKIZ ÖKÜZ MEHMED PAŞA CAMİSİ¹

Bildirimizde ele alınan yapı, Öküz Mehmed Paşa'nın Sakız Adası'nın fethinin ardından adadaki Katolik kiliselerin birinden, 1613 yılında çevrilen ve paşayla aynı adı taşıyan camidir. Günümüze ulaşamayan bu caminin nerede olduğu, hangi kilisenin yerini aldığı, mimari özellikleri, ne şekilde ortadan kalktığı bu çalışmada ilk defa incelenecektir. Bunun için ilk olarak, söz konusu camiye çevirme sürecini hazırlayan tarihsel arka plan ele alınacaktır. 1566 sonrasında Sakız'da kiliseden çevrilen Osmanlı camileri bu kapsamda ele alındıktan sonra, bunlardan hangisinin Öküz Mehmed Paşa adına camiye çevrilmiş olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Ardından camiye çevrilen kilisenin yeri ve fiziksel özellikleri mevcut birincil kaynaklardan, arşiv belgelerinden ve görsellerden yararlanılarak ortaya koyulacaktır. Son olarak Sakız'daki camiye gelir getirmesi için Aralık-Ocak 1617-1618 (Muharrem 1027) tarihli düzenlenen vakfiyesine ve de yer verilecektir.

Tarihsel arka plan

İstanbul'dan Doğu Akdeniz'deki önemli limanlara giden deniz yolu üzerindeki Sakız Adası, Cenevizlilerin Ege Denizi'ndeki son üssü olma özelliğini Osmanlı'ya verdiği vergiler sayesinde koruyordu. Ancak ada, 1566'da, başarısız geçen Malta seferinin dönüşünde, Kaptan-ı derya Piyale Paşa tarafından çatışmasız bir şekilde ele geçirilir.

Sakız'da camiye çevrilen ilk kilise, adanın Yunanistan hakimiyetine geçmesinden sonra yeniden kiliseye çevrilip Hagios Georgios Kilisesi adını alan ve Eski Cami olarak anılan, kale içindeki yapıdır. Yapının içinde bulunan Osmanlıca kitabe, ilk olarak 933 yılında inşa edilen bu kilisenin Piyale Paşa tarafından 1566 yılında Kanuni Sultan Süleyman adına camiye çevrildiğini göstermektedir².

Fransiskanlere ait Santa Maria della Grazie Kilisesi'de 1566'da camiye çevrilir³. Philip Argenti "kalenin hemen dışında ve karşısında"⁴ yer aldığını aktarsa da başka bir yerde "günümüzde bir cami kalıntısının olduğu, kalenin hemen girişindeki meydanda"⁵ bulunduğunu belirtir. Başka bir yapıtında da 1470-1484 arasında inşa edilen kilisenin kalenin içinde veya yakınında olduğunu belirtir⁶. Evliya Çelebi de Piyale Paşa Camisi'nin büyük

---

¹ Öğr.Gör.Dr.Neval Konuk Halaçoğlu-Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu

² Hasluck, F. W., **The Latin Monuments of Chios**, Annual of the British School at Athens, Nu.: XVI, 1910, s.155.

³ Argenti, P. P., **The Religious Minorities of Chios**, Cambridge University Press, Cambridge, 1970, s.222.

⁴ Argenti, P. P., **Diplomatic Archive of Chios (1577-1841)**, Cambridge University Press, Cambridge, 1954, c.1, s.xl, dipnot 2.

⁵ Argenti, 1954, c.2, s.811, dipnot 1.

⁶ Argenti, 1970, s.222.

kapının hemen önünde kâgir bir bina olduğunu kaydetmektedir.⁷ Bu nedenle yapının, Evliya Çelebi'nin de işaret ettiği gibi büyük kapının dışında olduğu düşünülebilir.

Fetih sırasında adadan kaçan ve kale içindeki kilise ve yerleşimlerini Müslümanlara terk eden Katolikler kısa süre sonra yeniden adaya dönmüşler ve buradaki piskoposlukları Osmanlılarca resmen tanınmıştır⁸ Bu tarihten 1694'teki kısa süreli Venedik işgaline dek çoğunluğu Rum Ortodoks olmak üzere, Katolikler, Müslümanlar ve Yahudiler kendilerine ait mahallelerde yaşamlarını sürdürmüş; ancak çeşitli politik gelişmeler bu nüfus gruplarının ve bunlara ait yapıların değişimine sebep olmuştu. Örneğin 1599'daki Floransa saldırısı sonrası adadaki Katoliklerin önemli bir bölümü adadan sürülmüştü⁹.

Evliya Çelebi, Sakız Kalesi içindeki camiler arasında saydığı Cıgala Paşa Camisi için “önceleri kilise imiş” ifadesini kullanır¹⁰ Bu nedenle kale içindeki mevcut kiliselerden biri, 1590-1595 ve 1599-1601 tarihleri arasında kaptan-ı deryalık, 1596'da sadrazamlık yapan Cigalazade Yusuf Sinan Paşa tarafından bu tarihlerde camiye çevrilmiş olabilir. 1599'daki Sakız'a yönelik Floransa saldırısı sonrası kale içindeki Hristiyanlar buradan çıkarılırken, kaledeki kiliselerden biri de onun adına camiye çevrilmiş olmalıdır.

1613'te Sakız açıklarında Osmanlı donanmasının aldığı deniz yenilgisinin ardından Osmanlılar bir kiliseyi daha camiye çevirmişlerdi¹¹ Dominikenlerin elindeki en önemli kilise olan ve kalede yer alan Santa Maria di Castello, 1566'da camiye çevrilmeden kalmış ve Dominikenler burayı 1599'daki Floransa saldırısına ya da 1613'teki deniz yenilgisine kadar ellerinde tuttuktan sonra San Sebastiano Kilisesi'ne taşınmışlardır¹². 1604 yılında Sakız Kalesi içinde katedral dışında Katoliklerin hiç kilisesi olmadığını ve Dominikenlerin Kilisesi'nin katedral olarak kullanıldığını belirten arşiv kayıtları da bunu doğrulamaktadır¹³. Sonuçta, 1613'te Sakız açıklarındaki yenilginin ardından Sakız Kalesi'nin içinde yer alan, katedral olarak işlev gören ve hem Santa Maria'ya hem de San Peter ve Paul'e adanmış kilise camiye çevrilmiştir¹⁴. Evliya Çelebi, cami için “Bu dahi bir puthane-i devr-i kadim imiş” ifadesini kullanır¹⁵. 1604'te Santa Maria di Castello Kilisesi'nden çevrilen bu cami, I. Ahmed'in sadrazamlarından Öküz Mehmed Paşa'nın camisi olmalıdır. Çünkü Evliya Çelebi,

---

⁷ Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (Ed.: Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2005, 9.kitap, s.65.

⁸ Örenç, Ali Fuat, “Sakız Adası”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.36, 2009, s.8.

⁹ Vlasto, A. M., **A History of the Island of Chios**, J. Davy and Sons, London, 1913, s.68.

¹⁰ Evliya Çelebi, 2005, **9. kitap**, s.64.

¹¹ Hammer, J. V., **Büyük Osmanlı Tarihi**, İkra Okusan Yay., İstanbul, 1990, c.4, s.474.

¹² Argenti, 1970, s.216-217.

¹³ Argenti, 1970, s.216.

¹⁴ Argenti, 1970, s.217.

¹⁵ Evliya Çelebi, 2005, **9. Kitap**, s.64.

kale dahilindeki camiler arasında saydığı ve Yeni Cami (Cami-i Cedid) olarak andığı yapı, “Öküz Mehmed Paşa’nındır. Cami, Osmanlı döneminde Müslümanların ve Yahudilerin oturduğu Kale içinde (Kastro)’da bulunmaktaydı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA)’ndeki bir arşiv belgesinde “kale dahilindeki Mehmed Paşa Camisi”nden söz etmesi de bu savı kanıtlamaktadır¹⁶.

1671’de adayı ziyaret eden Evliya Çelebi,¹⁷ camiyle ilgili şu bilgileri vermektedir:

“Tûlu yüz kırk ayakdır ve arzı yüz yirmi ayakdır. Gâyet kebir camidir. Hâlâ bu şehirde bundan büyük cami yokdur kim derun-ı camide on altı ameli çâr-kuşe sütunlar üzre harpuşte münakkaş tavandır. Süleymaniye gibi bu dahi tahta harpušta tavandır, kârgir kubbeli değildir. Amma gayet müreffeh camidir.”

Öküz Mehmed Paşa’nın vakfiyesinde Sakızdaki Camisinden bahsedilirken, caminin yerini çevredeki mülklere göre tarif eden şu ifade yer almaktadır: Camiye bitişik Helvacı Hızır mülkü ve el-Hâcc Memi Kethüdâ menzili ve Gebeşoğlu menzili ve tarîk-i hâss ile mahdûddur”. Ada içerisindeki konumu bu şekilde belirlenen caminin kitabesi ile ilgili herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

II. Viyana Kuşatması sonrası Kutsal İttifak Devletlerinin Osmanlılara açtığı savaştaki cephelerden biri de Ege Denizi’ndeydi. Bu cephelerden biri de Sakız Adası’nın Venedikliler tarafından 1694’te kuşatılmasıdır. Gereken yardımın adaya ulaşamaması sonucu Sakız muhafızı Silahdar Hasan Paşa 21 Eylül 1694’te adayı Venedik donanması komutanı Antonio Zeno’ya teslim eder¹⁸ ve bu sayede kaledeki Müslüman halkın üç gün içinde Çeşme’ye geçirilmesini sağlar¹⁹. Bu tarihten sonraki altı ay boyunca Sakız Adası Venedik yönetiminde kalır ve bu sürede adadaki Ortodoksların kiliseleri kapatılıp Katolik mezhebine geçmeye zorlanırlar. Bu da sonraki yıllarda adadaki Rumların Latinlere karşı tavır almasına sebep olur²⁰.

Sakız’ın geri alınması için geçen kısa süre içinde hazırlıklarını tamamlayan Osmanlı donanması Serasker Mısırlızâde İbrahim Paşa, Kaptan-ı derya Amcazade Hüseyin Paşa ve kalyonlar kumandanı Mezzomorto Hüseyin Paşa komutalarında Sakız Adası yakınlarındaki Koyun Adaları’na gelerek Şubat 1695’te Venedik donanmasını yenilgiye uğrattır.²¹ Bunun üzerine Venedikliler adadaki Rum kiliselerini yağmalayarak adadan ayrıldıktan sonra adadaki

¹⁶ BOA., **HAT.**, 1598/35.

¹⁷ Evliya Çelebi, 2005, **9. Kitap**, s.64.

¹⁸ Örenç, **a.g.m.**, s.7.

¹⁹ Mehmed Raşid Efendi, **Tarih-i Raşid**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1865, c.I, s.270.

²⁰ Vlasto, **a.g.e.**, s.87.

²¹ Safvet Bey (Bahriye Erkân-ı Harp Kaymakamı), “Koyun Adaları Önündeki Deniz Harbi ve Sakız’ın Kurtuluşu”, **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, S.3, 1326, s.157-177.

Rumların haber uçurmasıyla Osmanlılar adaya çıkarlar ve Sakız'ı yeniden ele geçirirler²². Osmanlı İmparatorluğu'nun Kutsal İttifak Devletleriyle savaşları farklı cephelerde sürerken bir süredir Venediklilerin elinde bulunan Sakız Adası 21 Şubat 1695'te yeniden fethedilir. Adadaki Katolik kiliselerinden biri (Sakız varoşunda-kale dışında) tahta yeni çıkan padişah II. Mustafa adına, biri Gülnuş Sultan adına, biri de adanın ikinci fatihi Serasker İbrahim Paşa adına camiye çevrilir²³. Bu bânîlik, Gülnuş Sultan'ın sonraki yıllarda sürdüreceği devletin temsilcisi olma misyonunun da bir göstergesidir.

Adanın Venediklilerden geri alınmasından sonra şehir merkezinde bulunan Latin Katolik kiliseleri camiye çevrilir ya da yıktırılır, Latinlerin mallarına ve mülklerine el konulur, Fransız milliyetine tabi olmaları nedeniyle Kapuçinlerin kiliselerine ilk başta dokunulmasa da bir süre sonra bu kiliseler de yıktırılır²⁴. Frenk kiliselerinin yıkılması ve Frenklerin kıyafetlerine kısıtlamalar getirilmesi Osmanlı belgelerinden de takip edilebilir²⁵. Sakız'ı 1700 yılı dolaylarında ziyaret eden ve adanın geri alınışının en yakın tanıklarından biri olan seyyah Joseph de Tournefort ise adadaki dönüşümü kısa ve öz bir biçimde anlatır:

“Türkler oraya fethedilmiş bir ülkeye girer gibi girdiler, ama Rumlar olup biten her şeyin suçunu Latinlerin sırtına yıkma becerisini gösterdiler; oysa adada yaşayan Latinlerin Venedik baskınında hiçbir payları yoktu. En yüksek mevkilerdeki dört Katolik asıldı: Petro Giustiniani, Francesco Drago Burghesi, Domenico Stella Burghesi, Giovanni Castelli Burghesi. Latinlerin şapka takması yasaklandı, hepsine sakallarını tıraş ettirme, Ceneviz giysilerini çıkarma, kent kapısında attan inme ve en önemsiz Müslümanı bile hürmetle selamlama zorunluluğu getirildi. Kiliseler ya yıkıldı, ya camiye çevrildi.”²⁶

1695'ten sonraki yıllarda da ada halkını ve adadaki yapıları önemli ölçüde etkileyen olaylar yaşanır. Ada halkının çoğunu oluşturan ve zimmi sayılan Ortodoks Rumlarla Latin Katolikler arasındaki gerilim devam eder, hatta Katoliklerin tümüyle adadan sürülmesi noktasına varır; ancak 1699'daki Karlofça Antlaşması arifesinde bu karardan vaz geçilir²⁷. Hatta sonraki yıllarda, yıktırılan Katolik kiliselerinin yeniden inşasına izin verilir²⁸.

Adada bu önemli siyasi olaylar yaşanırken Öküz Mehmed Paşa Camisi'ne ait bu dönemle ilgili, en yakın tarihli 8 Temmuz 1698 tarihli bir arşiv belgesi bulunmaktadır.

²² Vlasto, **a.g.e.**, s.91.

²³ Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa, **Nusretname** (Sadeleştiren: Parmaksızoğlu, İ.), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1962, c.I, s.17.

²⁴ Hofmann, G., **Vescovadi Cattolici della Grecia – Chios, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, Tarillon**, Roma, 1934, s.24.

²⁵ BOA., **İE.DH.**, 20/1893.

²⁶ Tournefort, J. P. De, **Tournefort Seyahatnamesi**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2005, c.I, s.240.

²⁷ Küçük, C. (ed), **Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi**, SAEMK, Ankara, 2001, s.56.

²⁸ Argenti, **1970**, s.225.

Belgede Sakız'da vefat eden İbrahim oğlu Ali Efendi'nin Öküz Mehmed Paşa Evkafı'ndan mutasarrıf olduğu, hatiplik görevinin Mehmed Efendi'ye verildiği yazılıdır.²⁹ Diğer iki belgeden ilki; 9 Aralık 1724'te Sakız'da Öküz Mehmed Paşa Camii'ndeki Hamamcı Hacı İdrisoğlu Ali Çelebi vakıflarının mütevellisine yapılan tecavüzatın men edilmesi istenmesiyle ilgili³⁰, diğer ise; 3 Mart 1745'te ise, Sakız Öküz Mehmed Paşa Camisi mutasarrıflarının aidatının, Kuşadası Gümrüğü İzmir Meyve Gümrüğü'ne rabtedilmiş olduğundan iki senelik 336 kuruşun İzmir Gümrüğü hasılatından verilerek senet alınması istenmesiyle ilgilidir³¹.

Vakıflar Genel Müdürlüğü 734 nolu defterin 331.sayfa 163.sirasında kayıtlı Sakız'da Ali Çelebi bin el-Hac Üveys Vakfı'na ait 25 Zilhicce 1130(19 Kasım 1718) tarihli vakfiyesinde de: *"kal'a-i mezburede vâki' Cami-i Cedid demekle ma'ruf Öküz Mehmed Paşa Cami-i Şerifinde ba'de edâ-i salati's-subh talebe-i ulum-ı nafîa ta'lim ve tedris edüb evkaf-ı mezkurenin gallatına ba'de't-ta'mir ve't-termim mutasarrıf ola; ....Sulehadan bir âlim ve fadıl ve muhaddis kimesne camii mezkûrede yevmî beş akçe ile vâiz ve nâsih olub ba'de edâ-i salati'l-cum'a vâiz olup kürsüde müctemi' olan müslimine vaaz ve nush edüb, akab-i vaazda üçer İhlas-ı şerif ve bir Fatiha-i Şerife tilâvet edüb kezâlik sevabını bu hâkirin ruhuna hibe eyleye ve dahi evkaf-ı mezkuremin üzerine ol şeyh-i fadıl yevmî beş akçe ile nâzır olub min haysu'l-mecmu' gallât-ı mezkureden on akçe vazifeye mutasarrıf ola"* yazılıdır.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Defterleri'nde 1397 numarayla yer alan ve tarihsiz olan Vakıf muhasebe defterinde ise; İstanbul, Kuş Adası, Sakız ve Ulukışla'da bulunan merhum Öküz Mehmed Paşa vakıflarının mütevellileri olan Mehmedmed Ağa ve Ahmed Ağa'nın hicrî 1125 (milâdî 1713) senesi Martı başından, hicrî 1130 (milâdî 1719) senesi Şubatı sonuna kadar altı sene ve iki aylık hesaplarının özeti bulunmaktadır.

Altı sene iki ayda vakfa ait yerlerden dört yük altmış iki bin beş yüz akçe (462.500 akçe) ve kiraya verilen yerlerden otuz bir yük³² doksan dört bin dört yüz akçe (3.194.400 akçe) ve peşin ödemelerden on altı bin iki yüz akçe olmak üzere toplam otuz altı yük yetmiş üç bin yüz akçe (3.673.100 akçe) geliri olup: Yukarıdaki meblağdan yirmi dokuz yük kırk beş bin yedi yüz kırk akçesi (2.945.740 akçe) vakıf çalışanlarının altı sene ve iki aylık vazifelerine karşılık ödenmiş, beş yük doksan bin yedi yüz altmış akçesi (590.760 akçe) vakfın gerekli harcamalarına ve vâkının evlâtları hisselerine karşılık verilmiş ve bir yük otuz dört bin dört yüz elli sekiz akçesi (134.450 akçe) de İstanbul, Kuş Adası, Sakız Adası, Ulukışla ve çeşitli yerlerde olan cami ve çeşmelerin su yolları ile bazı gerekli

²⁹ BOA., AE.SMST.II., 126/13912, 29 12 1109.

³⁰ BOA., C.EV., 378/19187, 22 Ra 1137.

³¹ BOA., C.EV., 202/10082, 29 M 1158.

³² Bir yük: 100.000 akçedir.

yerlerin tamirine sarf olunmuştur. Buna göre söz konusu mütevellilerin gelirlerinden iki bin yüz kırk iki akçe vakıf malı ortaya çıkmıştır.

Öküz Mehmed Paşa'nın Sakız'daki camisinin ilerleyen yıllardaki akıbetini anlayabilmek için adada yaşanan sonraki gelişimlere bakmak gerekir. Sakız'ın 1912'de Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasından önce 19. yüzyılda yaşadığı iki büyük felaketin ilki, Yunanistan'ın bağımsızlık hareketinin bir uzantısı olan adadaki 1822 ayaklanmasının bastırılmasıdır. İkinci büyük felaket ise 1881'deki depremdir. İlki ve en etkilisi 3 Nisan'da meydana gelen ve artçıları 26 Nisan'a dek süren depremler sonucunda Sakız merkezindeki yapıların büyük kısmı yıkılır³³.

1301 (milâdî 1883) tarihli Cezâîr-i Bahr-ı Sefid Salnâmesi'ne göre depremden sonraki bir yıl içinde Sakız şehir merkezinde 3 cami, 2 tekke, 14 kilise, 1 havra, 1 hükümet konağı, 1 adliye dairesi, 1 zaptiye binası ve hapisane, 29 çeşme, 1851 ahşap baraka, 719 ev, 169 dükkân ve 6000 metre şose yol yapılır³⁴. Çok sayıda kişinin hayatını kaybettiği ve yaralandığı bu afetten sonra Sakız'ın gelişimi durmuş, ada kendini yeniden toparlayamamıştır.³⁵ Bu yüzden günümüzde şehir merkezinde görülen yapıların birkaç istisna dışında neredeyse tümü, söz konusu depremden sonra inşa edilen yapılar olup daha eski tarihli yapılar hakkında fiziksel verilere ulaşmak mümkün olmamaktadır.

Sakız şehir merkezindeki yerinde incelemede, Öküz Mehmed Paşa Camisinin günümüze ulaşamadığı tespit edilmiştir. Mevcut kaynaklar ve arşiv belgeleri, yapının ne zaman ve ne şekilde ortadan kalktığını ortaya koymaya yeterli değildir. Bu durumda yapının 1822'deki ayaklanma sırasında, 1881'deki depremde veya 1912'de adanın Yunanlıların eline geçmesinden sonra yıkılmış olabileceği düşünülebilir.

Sonuç

Tebliğimizde Öküz Mehmed Paşa adına Sakız Adası'nda camiye dönüştürülen kilise ele alınmış, yapının kimliği, yeri, fiziksel özellikleri ve ortadan kalkışı irdelenmiştir. Günümüze ulaşmadığı ve Türkiye sınırları dışında kaldığı için üzerinde herhangi bir çalışmanın yapılmadığı ve büyük oranda unutulmuş yapı ilk kez burada yeniden gün yüzüne çıkarılmıştır. Ancak yapının adının ve yerinin tespitinde kaynakların yetersizliği nedeniyle zorluklarla karşılaşmış ve bazı varsayımlarda bulunmak kaçınılmaz olmuştur.

³³ Sannav, S. C., "1881 Sakız Adası Depremi ve Adanın Yeniden İmarı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.39, 2004, s.131.

³⁴ Sannav, S. C., *Yakın Dönem Tarihimizde Sakız Adası (1821-1923)*, İstanbul Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995, s.89-90.

³⁵ Brouskari, E. (ed.), *Ottoman Architecture in Greece, Hellenic Ministry of Culture Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities*, Athens, 2008, s.350.

Söz konusu yapı, kale içinde var olan en büyük kiliselerden birinden camiye çevrilmiştir. Öküz Mehmed Paşa'nın Sakız'daki adını taşıyan camisi, adanın fethini pekiştiren önemli bir mekân olmasının yanı sıra, adanın İslamlaştırılmasında etkisi büyüktür.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ:

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ:

AE.SMST.II., 126/13912; C.EV., 202/10082, 378/19187; HAT., 1598/35; İE.DH., 20/1893.

MATBU METİNLER

- Argenti, P. P., **Diplomatic Archive of Chios (1577-1841)**, Cambridge University Press, Cambridge, 1954, c.1-2.
Argenti, P. P., **The Religious Minorities of Chios**, Cambridge University Press, Cambridge, 1970.
Brouskari, E. (ed.), **Ottoman Architecture in Greece, Hellenic Ministry of Culture Directorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities**, Athens, 2008.
Evlia Çelebi, **Evlia Çelebi Seyahatnamesi**, (Ed.: Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2005, 9.kitap.
Hammer, J. V., **Büyük Osmanlı Tarihi**, İkra Okusan Yay., İstanbul, 1990, c.4.
Hasluck, F. W., **The Latin Monuments of Chios**, Annual of the British School at Athens, Nu.: XVI, 1910.
Hofmann, G., **Vescovadi Cattolici della Grecia – Chios, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, Tarillon**, Roma, 1934.
Küçük, C. (ed), **Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi**, SAEMK, Ankara, 2001.
Mehmed Raşid Efendi, **Tarih-i Raşid**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1865, c.I.
Örenç, Ali Fuat, “Sakız Adası”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, c.36, 2009, s.8.
Safvet Bey (Bahriye Erkân-ı Harp Kaymakamı), “Koyun Adaları Önündeki Deniz Harbi ve Sakız'ın Kurtuluşu”, **Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası**, S.3, 1326, s.157-177.
Sannav, S. C., “1881 Sakız Adası Depremi ve Adanın Yeniden İmarı”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S.39, 2004, s.131.
Sannav, S. C., **Yakın Dönem Tarihimizde Sakız Adası (1821-1923)**, İstanbul Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1995.
Silahdar Fındıklılı Mehmet Ağa, **Nusretname** (Sadeleştiren: Parmaksızoğlu, İ.), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1962, c.I.
Tournafort, J. P. De, **Tournafort Seyahatnamesi**, Kitap Yayınları, İstanbul, 2005, c.I.
Vlasto, A. M., **A History of the Island of Chios**, J. Davy and Sons, London, 1913.

RESİMALTI YAZILARI

Resim-1 Sakız adasının en erken tasvirlerinden (George Braun & Franz Hohenberg, **Civitates Orbis Terrarum**, Colonia, 1573)

Resim-2 Sakız gravürü (Olfert Dapper, **Description exacte des isles de l'archipel, et de quelques autres adjacentes; dont les principales sont Chypre, Rhodes, Candie, Samos, Chio**, Amsterdam, 1703; Hollandaca ilk baskısı: 1688 adlı eserde yapılan gravür).

Resim-3 Sakız Kalesi ve Kaleiçi yerleşiminin 2017 yılı görünüşü

Resim-4 Topkapı Sarayı Arşivi 1397 numaralı Öküz Mehmed Paşa Vakfı Muhasebe Defteri.

Resim-5 Sakız'dan 1912'de Osmanlı askerinin ayrılışını gösteren bir kartpostal (Neval Konuk Halaçoğlu Arşivi)